

A KIEGYEZÉS KORI POLGÁROSODÁS ÉS A LIBERÁLIS SAJTÓ KÉTARCÚSÁGA

1. A 19. század második fele a sajtó történetében annak a nagyarányú átalakulásnak a korszaka, amelynek eredményeként a 20. századi hírlap- és folyóiratírás máig meglévő, s részben máig uralkodó formái megszülettek az egész európai típusú művelődés területén; így nálunk is. Ennek a művelődési területnek egyes zónáiban, sőt, gyakran egyes országaiban, egyes nemzeti kultúráiban és egyes társadalmi berendezkedéseiben ugyan más-más ütemben ment végbe ez az átalakulás, s más-más részeredményeket is hozott; egészében azonban több és lényegibb volt mind az átalakulás menetében, mind pedig annak eredményeiben a *közös*, mint az eltérő, mint az *elvdasztó*. Európa egész világra kiterjedő kisugárzásának nagy százada, nagy fél-háromnegyed százada volt ez e tekintetben is. Az európai sajtó hatása a földkerekség szinte minden zugát elérte; ha némely területeket mégoly érintőlegesen, mégoly kezdetlegesen is. Valamelyes viszontáramlást is lehetett ugyan tapasztalni, különösen a századvégen, kivált Amerikából; ez azonban, ha el nem hanyagolható is, de még nem is jelentős a sajtó történetében. Ez csak a 20. század első harmadának végén, főleg azonban a második világháború után lesz igazán jelentős.

Ez az európai kisugárzás éppenséggel nem csak magát az intézményt s annak formáját illette, hanem szerepét is, mind a tágabban vett civilizációs, mind a szorosabban értett művelődési, mind pedig a történelemformáló eszmei-társadalmi mozgás tekintetében. Az az önmagát mozgatni látszó gazdasági-művészeti-társadalmi körforgás, amely oly jellemző volt a 18. század végi s a 19. század eleji Nyugat-Európára, s Közép-Európa egy részére, a sajtó megjelenésével, különböző intenzitással bár, de mindenütt megindult. Az iskolázás magával hozta az olvasás képességét és készségét, az olvasás képessége és készsége előre mozgatta az iskolázás ügyét; a sajtó terjedése új előállítástechnikai eljárásokat tett szükségessé és általánossá, az új előállítástechnikai és forgalmazási eljárások viszont egyre szélesebb földrajzi és szociális régiókra általánosították a sajtó sugárkörét. Az újság, a folyóirat, a szaklap egyre újabb gazdasági eljárásokról, termelési és műszaki metódusokról adott hírt, s a kapott hír egyre újabb és újabb metódusok és eljárások tömeges és üzemszerű kimunkálására és bevezetésére ösztönzött. A sajtó ösztönözte a versenyt, a verseny rohamosan szélesítette a sajtó hatósugarát és befolyásoló hatalmát. Az az információövezet, amelyről manapság annyi szó esik, itt vette kezdetét. S éppen nemcsak gazdasági, természettudományi, művészeti síkon. Hanem gondolati-eszmei tekintetben is. Hiszen a sajtó naponta újabb s újabb eszméket vitt át a társadalomnak mind szélesebb rétegeibe, a társadalomnak viszont mind szélesebb rétegei igényelték, hogy részt vegyenek új eszmék alakításában és közvetítésében, befogadásában és érvényesítésében.

Ennek az önmozgásának látszó körnek a közepén valódi centrifugális moz-

gató erőként a tőkésedő gazdaság, a technizálódó termelés, a szekularizálódó világ- és emberfelfogás, természet- és történelemkutatás, s az újkori Európa leghatékonyabbnak bizonyult társadalmi és politikai felfogása, a liberális cél- és eszmevilág állott. Amit egyáltalán nemcsak hogy nem cáfol, hanem ellenkezőleg: hathatósan támaszt alá az a tény, hogy e mozgatóerőkkel, e mozgató törekvésekkel szemben álló tényezők is igénybe vették, mert kénytelenek voltak a maguk védelme érdekében igénybe venni a sajtó eszközeit. Az 1830-as, sőt, az 1848-as forradalmakig azonban szinte egészen világos volt még a sajtót teljes szívvel fejlesztő és az őt alapjában gyanakvással és ellenszenvvel kezelő, ám kényszerűségből igénybe vevő erők közt a választó vonal. A *polgári liberalizmusnak* ez még, mint mondani szokták, *dinamikus* s majdnem egyértelműen *fölmenő* korszaka. Bármennyire szaporodtak és heveskedtek is a bírálatok a liberálisnál radikálisabb eszmék részéről a liberális ideákkal szemben, a rendiség lebontására törő törekvések s a rendiség fenntartására irányuló erőfeszítések harcában a polgári liberalizmus szolgáltatta az igazán ütőképes, a teljes társadalomra kiterjedő összefogás eszmei centrumát a rendiség erői ellenében. S ütőképességének egyik fő eszköze és biztosítéka éppen a sajtó volt, s az, ami a sajtó fejlődését egyre dinamikusabbá és óhajtottabbá tette: a gondolat- és szólásszabadság elve. Ez a kettő: a sajtó dinamikája s a szólásszabadság elve szinte szinonimává lett ez időben; a liberalizmus jelenlétének és hatásfokának biztosítása és mércéje.

Ám bármily virágzó stádiuma volt is a 19. század első fele, második negyede, kivált Angliában és Franciaországban s később Németország egyes részein is a sajtónak — a rákövetkező korszakokból visszanezve — még bizonyos archaikus, kézművesi, kisipari, kisvállalkozói, regionális arculat jellemezte. Az ötvenes évekkel kezdődő újabb iparosodási periódussal következett el a sajtó ama nagyüzemi, nagyvállalkozói, régiók fölötti korszaka, amely, mint mondani szokták, nagyhatalommá s a televízió széles körű elterjedéséig szinte egyeduralkodóvá tette a tömegtájékoztató és tömegközvélemény-alakítás területén. A korábban említetthez hasonló, önmozgásának látszó újabb körös fejlődmények jöttek ekkor létre.

Egyet emeljünk közülük ki az ipari, a technikai, az előállítási fejlődés területéről. Már P. Koenig gépesített, gőzerővel mozgatott „gyorssajtója” bizonyos forradalmat jelentett az előállítás technikájában, az 1810-es években. Az igazi ugrást azonban az a rotációs eljárás hozta, amelyhez 1847-ben Amerikában konstruálták az első gépet, s amely a 60-as, 70-es, 80-as években az egész európai kontinensen általánossá vált. A rotációs előállítás elterjedésének gyorsaságát a távíró és telefon föltalálása és közhasználatúvá válása, a vasúti szállítás sebessége és a postai kézbesítés szervezettsége, s a betűismeret szélesbülése s a vagyonosodás növekedése nemcsak siettette, de nélkülözhetetlenné is tette. Ami viszont a papíripart ösztönözte olcsóbb anyagú, nagyobb tömegű, gyorsabb eljárású gyártási folyamatok létrehozására. A századközep szorosabban vett hírlap- és folyóirattermelése a századvégre tízszeresére, a papírmennyiség fölhasználása pedig tizenötszörösére emelkedett Nyugat-Európában s a székebben vett Közép-Európában. Nagy nyereséggel járt immár a sajtó, de nagy tőkét is igényelt, nagy kockázatot is jelentett, s nagy bukásokat is hozhatott magával. Mint a nagyipar területén mindenütt, itt is egyre nagyobb méreteket öltött az üzleti koncentráció.

A mennyiséggel egyenes arányban nőtt a differenciálódás foka, amelyet újabb sajtógrafikai és nyomdatechnikai találmányok segítettek elő. A fejlőd-

déstől, mint mindenütt, e területen is elválaszthatatlan a differenciálódás. A differenciálódás magában azonban, mint sehol sem, e területen sem jelentett eleve fejlődést. Ha a századközép előtt, a forradalmak kora előtt, a rotációs eljárás bevezetése előtt a liberalizmus lehetőségeinek bár nem egyértelműen, de túlnyomórészt haladó árnyalatait mutatta föl és fogta egybe a sajtó a rendiség ellenében — az 50-es évektől, különösen pedig a 70-esektől egyre éle-
sebben mutatkoztak meg a liberalizmus társadalmi teljesítőképességének korláta a sajtóban is; egyre többször vált addigi szövetségi viszonya a nála radikálisabb irányzatokkal immár ellenségesre, s egyre gyakrabban szövetségre a véle addig ellenséges konzervatív törekvésekkel. Annál könnyebben történhetett ez meg, mert az immár két tűz közé került liberalizmus egyre több belső irányzatra bomlott, egyre többféle vegyülést és színeződést mutatott fel.

2. A liberalizmus ugyan kezdettől meglehetősen nagyfokú heterogeneitást hordozott magában, s ez az irány szétterjedésével területek, társadalmak, kultúrák szerint egyre növekedett. Azoknál a népeknél, amelyeknél, különösen Kelet-Közép-Európában a polgári nemzetté válást, illetőleg a polgári nemzetállam megteremtését különböző, rendszerint külső s övékénél nagyobb erők hátráltatták, akadályozták, a *nemzeti liberalizmus* különböző válfajai lettek uralkodóvá. A nemzeti liberalizmus, persze, az olyan klasszikus polgári liberális fejlődésű országokban, mint Anglia vagy Franciaország is jelen volt és domináns volt, csak hogy a nemzeti elem benne nem nyert külön cél- és értékhangsúlyt, mert társadalomalakító szerepe természetesen, magától értetődően olvadt egybe a szociális, ökonómiai és kulturális cél- és értékfaktorokkal.

A kelet-közép-európai országokban viszont a két elem együttes megvalósíthatása arra ösztönözte a társadalom polgári átalakulásának eszközlőit, hogy az élet minél több, lehetőleg minden területén hangsúlyozzák korrelációjukat. S erre a célra a sajtó látszott éppen a legalkalmasabbnak. Magyarítja ez nemcsak azt, hogy a magyar sajtó első virágkora a forradalom előtti s alatti évekre esik, de azt is, hogy az olvasóközönség nagyságához, felvevőképességéhez (s a lapkiadás forradalom előtti akadályoztatásához) mérten igen sok lap, mégpedig elsősorban társadalmi-politikai velleitású irodalmi vagy egyéb művelődési lap jött létre. De magyarítja azt is, hogy az önkényuralom cenzúrája nemcsak a politikai, de a *nemzeti liberális törekvésektől elválaszthatatlan* irodalmi-művelődési lapokat is nehezen engedélyezte, bosszúsan tűrte és árgus szemekkel figyelte; annak ellenére, hogy a tőkésedés s a városiasodás, az iparosodás és kulturálódás nem határozottan nemzeties elemeit tűrte, sőt, sok tekintetben segítette s szorgalmazta is. A magyar nemzeti liberalizmus s vele a magyar nemzeti liberális sajtó sajátos kétarcúsága innét is adódott: a nemzeti jelleghez ez időtől társult, mint „nemzetjellemtni tulajdonság” bizonyos vidékies, agrárius, birtokosias, úrius retardált szabadelvűség. S ebből eredt annak a nemzeti jellegét és jelszavakat önmagukban is elégséges programnak tekintő lapáradatnak szinte riasztó bőségű ténye és tagadhatatlanul szegényes eszmevilágú jellege is, amely Bach bukásával, az 1859–61-es meglehetősen alakatlan eseményekkel, ill. csapongóan ábrándhites reményekkel függött össze. Minden csoport, nyomda, város, politikus- és publicista-jelölt el kívánta mondani a nem is annyira a jövőre szóló eszméit és terveit, mint inkább szatíróját a saját nemzeti liberalizmusa vagy még sokkal inkább a saját nemzeti indulata oldaláról a magát liberálisnak hirdető miniszter rendszerével

szemben. Ezek a kérészetű lapok kevéske mondandójukkal s még kevesebb előfizetőjükkel többnyire a rövidre szabott szabadság végét sem érték meg, s többségük esetében Schmerling lovag kormányzatának nem kellett magára vennie betiltásuk ódiáját. Tanúskodott, persze, ez a lapáradat — a redukált, vidékies-agrár jellegű „nemzeti liberalizmus” mellett — egy oly jellegzetes vonásáról is a magyar társadalomnak, amely a század végéig megmaradt, bár fokozatosan csökkent: e társadalom eszmei, irányzati, szellemi szervezetlenségéről és szervetlenségéről. Hogy a napilapok száma, százalékosan vetítve a lakosságra, még a századfordulón is jóval nagyobb volt pl. az angol lapok számánál, az nemcsak a koncentráció kisebb fokát, hanem egyben a szerveztség és szervezettség alacsonyabb szintjét is jelezte. S jelezte az eszmei irányok tisztázatlanságát is, amihez viszont — mint a liberalizmus vidékies, redukált jellegéhez is — nagyban hozzájárult a nemzetiségi kérdésben elfoglalt önámító magatartás, s vele együtt az Ausztriához való, a dinasztíához való kapcsolat általános érzelmi, demo-politikai-etnikai tisztázatlansága: sérelmi-dacos-főllengős-patetikus szembenállás az osztrák féllel s be nem vallása annak a kemény ténynek, hogy az ország változatlan nemzetállami integritása csak ennek a kapcsolatnak a jegyében tartható fenn.

Ami igazán fontos az 1859—61-es nagy (mennysiségi) sajtóvirágzásból a 67 utáni korszakra, az az, hogy azok a lapok, amelyek valóban országos tényezőnek számítottak ekkor, s azok maradtak a kiegyezés után is, most alakították ki a nemzeti liberalizmus hazai feladatairól, lehetőségeiről, jövőjéről elképzeléseiket, s formálták meg eszmei képleteiket, publicisztikus szólamkincüket, jellemző hanghordozásukat. A 61-es országgyűlés föloszlatása idejére azonban nemcsak a meglevő lapok elképzelései, képletei, hangnemei, hanem — némi paradoxonnal azt mondhatnánk — a majdaniaké is készen álltak. Érthető módon. A kiegyezést megalkotó két fél felfogása is, a kiegyezést kikényszerítő társadalmi-gazdasági hatalmi helyzet is lényegében akkorra már kiformalódott; érzelmi elfogadásához kellett még mindkét oldal számára néhány sokkoló kül- és belpolitikai eseménynek bekövetkeznie.

3. Ez azonban azt jelentette, hogy a nemzeti liberalizmus célszavában, amely ekkor Magyarországon még szinte minden progresszív törekvést és szólamot egybe tudott fogni, magába tudott olvasztani, a jelzett szóról már ekkor erősen kezdett a hangsúly a jelző felé tolni, hogy aztán majd a politizálók jelentős tömegének szemléletében helyet is cseréljen a két szó, sőt, a jelző egészen maga alá rendelje, fölszívja, szinte eltüntesse a jelzettet. A kiegyezés törekvése ugyanis két lehetőség köre csoportosította a közéleti vezetőket, a politizáló tömegeket, s velük a publicistákat, az újságírást is. Pusztá perszonáluniónál sokkal szorosabb, többrétű, bensőbb kapcsolatot jelentett a birodalom másik felével az egyik, pusztá perszonáluniót föltételező elképzelést a másik. Fölmerült ugyan Kossuth s még néhány szoros elvbarátja oldaláról egy harmadik is: a perszonálunióról is lemondó dunai konföderáció. Ez azonban nagyon óhajtott volt ellenére — ha szabad óhajt kifejező szavakat lezárult történeti eseményekkel kapcsolatban használni — nemcsak s nem elsősorban megkétszerezte következtében mutatkozó bázis nélküli irrealitásnak, hanem azért is, mert ez is a történeti Magyarország határai és egysége érintetlenül hagyásának szándékával koncipiálódott. Kossuthnál ugyan rövid ideig mutatkoztak jelentős törekvések e koncepcióból való kilépésre, de híveinél még ilyenek is alig; s így hamarosan ő maga is óvakodott többnyire e

minden konföderációs elképzelés vonatkozásában eleve s megkerülhetetlenül alapvető kérdéskör részletező bolygatásától, bár ejteni sohasem ejtette el.

Nem vádként mondjuk mindezt — ha egyáltalán e tekintetben a vád szónak lehet értelme —, hanem két kemény realitás oly ütközésének rögzítéséül, mely meghatározta az elkövetkezendőket. Az egyik közülük a történeti Magyarország teljes integritásáért síkra szálló, szinte százszázalékosan egységes magyar közvélemény. A másik a kettős monarchia két uralkodó nemzetén kívüli többi népének egyre fokozottabb s kiterjedtebb igényvel fellépő, sebesen kibontakozó nemzeti liberalizmusa. E nemzeti liberalizmusok alapkövetelményeiről tárgyalni — az ország történeti integritása s a magyarság hegemoniája szükségének tudatába fogódottan —, a 61-ben kialakult két hazai tábor egyike sem volt képes és alkalmas. Amidőn 67 után az ellenzéki balközép hatalomra került, sem ennek az integritásnak és hegemoniának a jegyében hagyta el a pusztá perszonálunió programját, s fogadta el a szervezesebb kötődés megoldását. A pusztá perszonáluniónál maradt vagy azt is elvető szélbal pedig szükség-szerűen maradt nemcsak a választásokon, de többnyire erősen szólamos s kevés elemzésen nyugvó konkrétumot tartalmazó programjaiban is kormányképtelen ellenzék. Ha (föltéve, de meg nem engedve) hatalomra jutott volna is, rögtön szembe kellett volna néznie e szomszéd, e rivális nemzeti liberalizmusok követelésével, mégpedig a másik uralkodó náció, az osztrák súlya és segítségével, s erre a szembenézésre, *éppen erre, éppen az ilyen szembenézésre* végképp nem volt felkészülve. Maradt tehát ez a bal az, ami e struktúrában és gondolkodásmódban egyedül lehetett: hol korrekciós, hol kanalizáló, de valódi alternatívát nem kínáló opposzió. Hogy ez az integrista-hegemonista gondolkodásmód jórészt a földbirtokosi tulajdonviszonyokon nyugvó s az őket védő osztályszerkezetből nyerte, akár közvetlenül, akár közvetve, indítását, annyira köztudott, hogy nem szükséges ezúttal véle külön foglalkozni.

Annál fontosabb hangsúlyozni azt, amire már utaltunk: a nemzeti liberalizmus ez egyre sajátabb hazai válfaja jegyében tevékenykedő politikai sajtó formái, stílusbeli, tárgyköri, műfaji differenciálódásával és emelkedésével nem járt karöltve együttemű és egyenrangú eszmei fejlődés; sőt, néhány kivételtől eltekintve, a kilencvenes évekig bizonyos beszűkülés és megmerevedés volt véle egybekötve. S ami még fontosabb, s ami ennek is alapja: a kettős monarchia többi részéhez való viszony úgy lett a magyar nemzeti liberalizmus kérdéseinek gyűjtőmedencéje, fókuszproblémája, hogy e viszony gyökeres megváltozásának vagy éppen végleges fölbomlásának szorosan vett közép-európai vagy éppen távolabbi általános európai kérdéseit nem gondolták végig; vagy ha végiggondolták (volna), nem vállalták (volna). Csak a kettős monarchia végső éveiben történtek erre jelentős szellemi, társadalmi (s politikai) erőt is maguk mögött tudó kísérletek.

4. Ezzel a magyar politikai gondolkozásban, s az azt részint kifejező, részint alakító sajtóban egy oly ösvény lett elválasztó gerinc a két ellenfél között, amelyet talán leginkább a német Holzweg, az avarba vesző vakösvény fejezhetne ki. A hagyományos jobb- és baloldal, a progresszív és konzervatív, a haladó és haladásellenes megjelöléseket ez ösvény két oldalán elhelyezkedőkre rendkívül nehéz, problematikus, kétélű dolog egyértelműen alkalmazni. Mert ha a pusztá perszonálunió vagy a teljes függetlenség mellett szólók Kossuth konföderációs tervének, vagy éppen e terv liberálisan továbbfejlesztett változatának jegyében, célkitűzésével szóltak volna, könnyű volna

őket e hagyományos egynemű kategóriákkal jelölni. Csakhogy még keletkezése s előadása idején sem szólt mellette szinte senki, utána pedig még ennél is kevesebben. Így az igazi nemzeti liberalizmus progresszív megvalósítása mellett dolgozó és ellene ható erők egyes kérdésekben a kiegyezés pártiak közül, másokban a kiegyezést ellenzők közül kerültek ki, bármily tiszteletre méltó személyes meggyőződéssel vallották is ez utóbbiak, a 48-asok magukat a progresszív nemzeti liberalizmus elsődleges vagy éppen kizárólagos letéteményeseinek. Ha mindenáron különbséget akarnánk tenni a nemzeti liberalizmus előmozdítóinak központi kérdése alapján, azt mondhatnánk, az urbanizációt, a kapitalizálódást, az industrializációt többször segítették elő a kiegyezés hívei, a nemzeti függetlenség és önállóság kívánalmának ébrentartását viszont a kiegyezés ellenfelei. A két kérdést, persze, csak spekulatív módon lehet elválasztani. Amit annyiszor mondtunk, igazolódik itt is: a két tábor ebben a hatalmi-társadalmi-gazdasági struktúrában és gondolkodásmódban nem jelentett s a következő két évtizedben még kevésbé jelenthetett egymással szemben valódi alternatívát.

5. Mindezt szükséges volt elmondani, hogy a kiegyezésre következő harmadfél évtized sajtóját időben korszakolni, műfajban tagolni, irányzatban karakterizálni tudjuk. E harmadfél évtized magyar sajtója vizsgálatának középponti kérdése az, mikor s mennyire folyt a vita a kiegyezés középpontba állított kérdése körül úgy, hogy általa a korszak eszmei-társadalmi alapkérdéséről, a nemzeti liberalizmus legkülönbözőbb vonatkozású kibontakozásáról is folyt a vita. Ennek a kérdésnek vizsgálata sugallja, hogy az első periódushatárt 1875 körül húzzuk meg, s ezt a periódust *az eszmehirdető* sajtó szakaszának nevezzük. Mert ekkor mind a kiegyezést ellenző, mind az azt pártoló régi gárda, s mindkettőnek maroknyi magas kvalitású ifjú tanítványa a befolyása alatt levő lapokat elsődlegesen, szinte kizárólagosan eszméi hirdetésére, kifejtésére, alkalmazására igyekezett fölhasználni. A két tábor szellemi vezéralakjai, Kossuthtól Csengeryig, Eötvöstől Irányiig, Toldy Istvántól Trefort Ágostonig, Salamon Ferencről Asbóth Jánosig gyakran szólaltak meg a lapokban vagy éppen irányították, sőt, szerkesztették is azokat.

A lapok, amelyekben megszólaltak, bár bizonyos pártkötöttséggel is rendelkeztek, de eszmei vállalásuk fontosabb volt. S ez áll azokra a lapokra is, amelyek nem a két nagy táborhoz tartoztak, hanem az épp csak jegecesedni kezdő polgári csoportosulásokhoz (pl. Riedl Szende, Schwarcz Gyula, a Pulszky testvérek, Klapka, Toldy István lapjai); sőt, az első szocialisztikus vagy éppen anarchisztikus megszólalási vagy éppen lapkísérletekre is (pl. Tóvölgyi Titusz, Tánácsics). Ugyanakkor, igaz, jelentek meg már ekkor is nemcsak párt-, de eszmei kötöttség nélküli lapok is; azonban nem ezek adták, bár számuk gyorsan nőtt, a korszak karakterisztikáját. Annál kevésbé, mivel többnyire rövid életűek és szűk olvasottságúak voltak.

A 75-ös fúzió körüli s utáni „reálpolitikai” kompromisszumos pragmatizmus éveiben az eszmei arculat egyre jobban elmosódott, az eszmei kötöttség egyre inkább lazult. A pártkötöttség az ún. vezérlapoknál ugyan megmaradt, bár ez is inkább csak a határozottan politikai vagy éppen pártpolitikai irány-
cikkeknél, illetőleg parlamenti s törvényhatósági tudósításoknál. A lapok többi részében rendkívüli eszmei vegyülékességet lehet találni. Az említett „vezérlapok” továbbra is jelentős anyagi támogatást kaptak a két nagy párttól, ill. egyes pártbeli csoportoktól; a kiadók többsége azonban (sőt,

a szerkesztőké is) egyre inkább üzleti vállalkozásnak tekintette a lapcsinálás kockázatát és munkáját, s minden ismert és kedvelt nevet, minden tetszésre és érdeklődésre joggal számot tartó cikket szívesen fogadtak, kivált a tárca-, s még inkább a még mindig nagy szerepet játszó levelezési rovatban; meg ennek egyre határozottabb arcot öltő testvérrovataiban, a riportéban, helyesebben szólva, a társaséleti s művelődési tudósításában. Ezért is nevezzük ezt a 80-as évek kezdetéig tartó szakaszt a kevésbé határozottan ökonómiai töltésű szóval inkább csak *üzletiesnek*, s nem egyértelműen gazdasági szójelentéssel *üzletinek*. A szerkesztő (s legtöbb munkatársa) egyszerre kívánt még írói és publicistai hírnevet szerezni, de a szerkesztő (gyakran egyben kiadó is még) jó megélhetési, esetleg jó vagyonszerzési forrást is, bár még nem igazi nagyvállalkozói hasznot és beruházási organizációt is teremteni. Ez az újságírói-írói hírnév a politikában is, az országosban éppúgy, mint a megyeiben, a későbbinél még több esélyt jelentett az emelkedésre.

A 80-as évektől az újságkiadás egyre szélesebb tömegekre számít, elsősorban városi tömegekre. (Egyes vállalkozók, hogy eleget tehessenek a számításba vett városi tömegek ízlésének, igényének, a falusi, a paraszti vidéknek külön lapot adnak ki, többnyire nem nagy sikerrel.) Igazi *bulvárlap*, párizsi, londoni vagy berlini mércével mérhető *Massenblatt* még nem születik ugyan meg, de az évtized számos kezdeménye már őket tekinti, ha nem is erkölcsi tekintetben, de intézményi, koncentrációs, organizációs példának. Erkölcsi s eszmei tekintetben gyakran, ha ugyan csak szólamszerűen is, egyenesen elhatárolják magukat a bulvársajtótól, hangoztatván, hogy ideákat és ideálokat képviselnek, a tárgyias és gyors információ szolgálatában állnak, s tartózkodnak az „idegizgató” szenzációktól és a „métélyező” botrányoktól. Valójában persze, eszmeiség gyanánt már igen gyakran csak vulgarizált ideológiai szólamokat és közhelyeket ismételtetnek. Ezekhez a lapokhoz már *nagyvállalkozói* tőke s a kisüzemít meghaladó apparátus szükséges. Jellemző módon ugyanaz a kiadó- vagy kiadó- és nyomdavállalat ugyanazon időben egymással ellenkező pártállású lapokat is bocsátott közre, s egymással szemben álló szerkesztőkkel is szerződéses viszonyban állt. A koncentráció, ha még nem is nyugati fokon s nem is elsősorban a nyugati koncentráló válfajok egyik jellegzetességével, a lapösszevonásokkal, Magyarországon is megindult.

6. Mégis, ha azt mondanánk, hogy e szakasz újságírásában a liberalizmus eszméi egyértelműen visszaszorultak, devalválódtak, verbalizálódtak, nemcsak e kor történeti tényeit tozítanánk el, de a következő, a kilencvenes évekkel kezdődő szakasz fölvirágzásának forrásait is eltakarnánk. Mert igaz, hogy a nemzeti liberalizmus minden vonatkozási területen, főleg a két párt-tábor ún. vezérlapjaiban — a nemzetiségi kérdés, a magyar hegemonia s a történeti területintegritás végig nem gondoltsága következtében — a középpontban a kiegyezés többnyire frázissá üresedett vagy kanalizációs eszközzé állandósult kérdése került, s az is igaz, hogy a lapok egy részében a nemzeti liberalizmusból nacionálliberalizmus vagy szimpla nacionalizmus lett, mégis alapvetően fontos, hogy a nem határozottan nacionál-politikai iránycikkben, főleg a gazdasági, a jogi, a szociális, kivált azonban a művelődési kérdéseket tárgyaló cikkeken a kor európai liberalizmusának java szelleméből tetemes mennyiség volt jelen.

Különösen így állt ez az egyre nagyobb szerepet betöltő, az olvasót is mindinkább lekötő, a folyvást új modorral, műfajjal, matériával gazdagodó

tárca műfaj területén. Olyannyira, hogy nemcsak a politikai konzervatív, de még — kivált XIII. Leó óta — egyes frisebb egyházas irányultságú lapok sem tudták egészen kizárni a liberális eszméket vagy legalább a liberális szövegeket. Igaz, jórészt a vulgarizálástól éppenséggel nem mentes pozitivistatermészettudományos szemlélettel áthatott liberális szellemiség volt ez. Míg azonban egyik oldalt számításba kell vennünk azt, hogy a *kiválasztódás-tan* és a *nemzeti alapítványtan* erősítette, „modernül” igazolta az integritás- és hegemonia-igény történeti-jogi alapozását: a történelem a Duna-medencében a magyarságot formálta ki, jelölte ki államalkotó néppé — másik oldalt, s nem kisebb hangsúllyal, számításba kell vennünk, hogy ez a pozitivistatermészettudományos szellemiség fejlődési zónánként más-más szerepet töltött be. Míg Angliában a századvégre szinte egyértelműen a gyarmatosító brit kapitalizmus ideológiai alapozását szolgálta, Franciaországban viszont még Zola és társai fegyvere gyanánt is szolgált, Németországban pedig — bármennyi segítséget nyújtott is a szociál- és nacionáldarwinizmus a bismarcki berendezkedésnek — a polgári demokratikus és szocialisztikus mozgalmak is bőven kamatoztatták a rendiség s az agrárhatalom elleni harcukban. S hasonló helyzetet láthatunk Olaszországban is, az olasz szociáldemokráciánál is. Még jelentősebb, még haladóbb volt a szerepe az egyházasabb, a feudálisabb, az antiintellektuálisabb színezetű Közép-Európában. A 90-es évek és a századelő nagy szociális és radikális reformnemzedékének, mindenesetre, az egész Monarchiában, kivált azonban Magyarországon kedvenc szerzői voltak a pozitívizmus fő auktorai.

Sokat mond az igazi liberális szellemnek a tárcarovatba való áthelyeződéséről, hogy míg a 60-as, 70-es évek erős gondolati vértetéjű jeles újságíró egyéniségei jórészt az iránycikkek területén nőttek fel és mutatták meg képességeiket, a 90-es évekre a tárcarovat lett a publicista tehetségek fő gyülekező helye. A vezércikk műfaja visszaesett és stagnált, a tárcarovat műfajaié föllendült és kivirágzott. Kossuth, Kemény, Eötvös, a centralisták idején a vezércikk volt eszme- és gondolatgazdag, s a tárca számtalanszor kezdetlegesen közhelyes — most a vezér- és iránycikk telt meg üresretorikájú köz-helyekkel.

Égyetlen módszer- és stílusmózzanat is jól érzékeltetheti ezt a sajátos helycserét: míg a centralisták (s néhány 70-es évekbeli utódjuk) kezén az iránycikk alapvetően analitikus és argumentáló jellegű volt, most axiomatikusan kinyilvánítónak lett, s az analízis szelleme s az argumentáció hajlandósága a tárca műfajába költözött át. Jellemző az is, hogy a magyar polgárosodást, ha nem radikálisan is, de következetesen szolgáló, igen jelentős példányszámú nagy pesti német lapban, a *Pester Lloyd*-ban — tán még korábban, mint a magyar nyelvűekben — a tárcára tevődött át a hangsúly. Felelni a kérdésre, a kormánypárti vagy a 48-as sajtóban volt-e jobb, liberálisabb, gazdagabb, haladóbb, magasabb szintű a tárcarovat, nehéz, majdnem lehetetlen. Ha az *Egyetértést* pl. a *Pesti Naplóval* e tekintetben vetjük egybe, legalábbis fele-fele arányban kell döntenünk. S ha a kormánypárthoz pártkötöttséggel már nem tartozó, sőt, azt bíráló, de a kiegyezést támogató új sajtóvállalkozásokat tekintjük, pl. a *Pesti Hírlapot*, a döntés még nehezebb. A tárcarovat tekintetében egyedül az egyházas sajtónak archaikus, ultramontán fele az, amely alig vesz át valamit is a liberalizmus eszméiből és frazeológiájából, s ásatag dilettantizmusával a rendi szellemnél marad meg a kilencvenes évekig.

7. A napilapok tárcarovatánál is inkább érvényesülhetett a progresszió alapkérdése, a nemzeti liberalizmus problémaköre a *közművelődési, az irodalmi és az élclapok* területén. A politikai újságírás legközvetlenebb testvére közülük kétségkívül az utolsó, az élclapok világa. Az eddig elmondottak nélkül nagyon meglepő, sőt, érthetetlen volna, hogy a kiegyezéssel kormányt támogató vezető élclap, a *Borsszem Jankó* hasonlíthatatlanul hatékonyabban és értőbben, műfajszerűbben és színvonalasabban, biztosabb szociológiai érzékkel és jobb kommunikációs taktikával munkált a progresszió érdekében, mint kiegyezésellenes ellenfelei. Csakhogy progressziós eredményességének épp az volt az egyik főoka és forrása, hogy *nem a kiegyezés kérdését állította tevékenységének középpontjába*, hanem a liberális és antiliberális társadalmi, művelődési, civilizációs jelenségek ellentéteit, nem kímélve e tekintetben a kiegyezéssel kormányzó embereit sem, nem is szólva az ugyancsak kiegyezéspárti feudális és klerikális ellenzékéről. S mivel a jó élce a napi visszasságokra azonnal reagáló, társadalmi jellem- és magatartástulajdonságokat karikírozó, intellektuális frisseséget kívánó termék, a kiegyezés ellenfeleinek sokkal nehezebb dolga volt e téren; egyeseknek, mert valódi történeti méltósággal szóltak a nemzeti függetlenségről, másoknak, mert végig nem gondolt, patetizált frázisokat ismételtettek, a napi élet jelenségeitől jóval távolabb első elvi-politikai síkú nemzeti problémákról. A *Borsszem Jankó* minden nap aktuális volt, ellenfelei többnyire csak egy-egy választás idején vagy egy-egy politikai botrány esetén. Nagyon jellemző, hogy amidőn az 1880 körüli kompromisszumos-konzolidációs időszakban a liberális és antiliberális jelenségek határai egyre inkább elmosódtak, s a tehetős polgár dzsentriallűröket kezdett fölvenni, a dzsentri viszont jól belétanult a nacionálliberális szónoklásba, az élclapok virágkora mindkét oldalon lehangyatlott.

A *közművelődési* sajtó, amely ebben a 67 utáni korban lesz igazán kiterjedté és szinte felmérhetetlenül fontos szerepűvé a mentalitás és a kulturálódás tekintetében, eleinte kedvvel politizált; politizálása azonban nem elsősorban a kiegyezés körül forgott, mint inkább a nyugati liberalizmus és civilizáció vívmányainak nemzeti áthasonítása körül. Voltaképp ez a sajtóműfaj vitte leginkább tovább, bár igen gyakran vulgáris és verbális szinten, a centralisták ama fő célkitűzését, hogy a nyugati civilizáció és demokrácia bizonyos alap-elemeit okvetlenül át kell venni, de egyrészt vélt vagy valóságos árnyoldalaik nélkül, másrészt a hazai viszonyokhoz, a magyar hagyományokhoz és a „népjellemhez” kell őket hasonítani. Tevékenysége így igen kétarcú lett: felbecsülhetetlen érdemeket szerzett a magas műveltség, a kultúraltabb életforma, a tudomány fontossága, egyáltalán: a szellemi és civilizációs jelenségek megbecsülése és óhajtatása tekintetében, de a demokratikus közélet és magatartás tisztelete és vágya tekintetében is. Míg azonban szívesen és színesen ismertette a Monarchia és a Magyar Korona országai népeinek világát, az integrista és hegemonista nemzetkarakterológia terén — tárgyias hangjával, ismeretközlő modorával, műveltségi hitelével — hatása tán még a politikai lapokénál is mélyebb és tartósabb volt.

A kiegyezés után mint a politikai lapok esetében, e lapfajta típusában is erős hangsúlyt nyert az ismeretnyújtó oktatás mellett az *eszmehirdetés*, sőt, az *ítéletre tanítás* vágya is. Amint azonban szélesbült az iskolahálózat, amint szaporodtak a szakköznevelők, főleg pedig amint a napilapok egyre gazdagabb tárcarovattal jelentek meg, ez a kevésbé differenciált lapfajta sokat veszített jelentőségéből, és csak egy-kettő bírta, a potenciális olvasók számának növe-

kedése ellenére is, előfizetői mennyiségét a 80-as években a korábbi szinten tartani. Ezekben az években a napilapok meggazdagodott tárcarovatán, a szaporodó szaklapok, az új keletű néplapok, a kis terjedelmű, de fürge, érdekes hírt, egzotikumot, szenzációt bőven találó, ponyvaszerű utcalapok mellett a viszonylag egyhangú és száraz művelődési lapok helyébe mindenekelőtt az ún. *családi lapok* léptek. A mai magazinok sokkal többoldalú, bár sokkal szelidebb és szolidabb, de már bőven illusztrált ősei ezek. Elsősorban a közepes műveltségű, hivatalnok, jobbmódú iparos és kereskedő, meg vidéki birtokos családokra számítottak. Nyújtottak a család minden tagjának valamit, de mindenekelőtt a család nőtagjai meg az ő irányításuk alatt levő gyermek és ifjú olvasókra voltak tekintettel; bár ez utóbbi vonatkozásban, különösen a korszak végén egyre nagyobb konkurenciát jelentettek nekik a fölvirágzó *gyermek- és ifjúsági lapok*. A családi lapok alkalmazkodtak inkább föltételezett közönségükhöz, mintsem vezetni óhajtották őket; a tanítás helyébe a szórakoztató, a mulattató, könnyű modorú informálás lépett. Amit a politikai lapoknál az üzleties és vállalkozói megjelöléssel különböztettünk meg, az itt szinte egybeolvadt, kétségkívül mindinkább az utóbbi javára.

Kérdés, vajon az *irodalmi* lapok beletartoznak-e a szorosabban vett sajtótörténet körébe, s a liberalizmus és a sajtó kölcsönviszonya körébe. Ha általában, kivált a sajtó fejlett viszonyai között, inkább tagadóan, mint igenlően szoktunk válaszolni, ezúttal mégis tanácsosnak látszik röviden őket is számba venni, s a vázolt művelődési-eszmei rajz keretébe fogni őket. A magyar szépirodalmi sajtónak ilyen apályos korszaka ugyanis rendszeres megjelenése óta nem volt, s ez nem egyszerűen az irodalom e némileg apályos korszakával együtt járó jelenség — az irodalom végül is, ha gazdag nem volt is, azért meglehetősen jó termést hozott e szakaszban is —, hanem a sajtó s a közönség ekkori fejlődésfokából érthető következmény. A tisztán irodalmi lapok többnyire az egy-másfél esztendősi időtartamot sem érték meg, s egészen jelentéktelen vállalkozások voltak. A napilapok tárcarovatai, a művelődési és családi lapok nagyobb példányszámmal, jobb kiállítással, gyorsabb, rendszerebb s biztosabb megjelenéssel s nem utolsósorban nagyobb honoráriummal is kecsegtettek és szolgáltak. A kor olvasó közönségének terjedelme s művelődési szintje, a fölsorolt közlési lehetőségek, ill. olvasmányelőhelyek mellett, tisztán szépirodalmi lapokat még nem tudott rentábilisan életben tartani. Azok az irodalommal is hangsúllyal foglalkozó egyéb típusú lapok nyertek a litteratúra tekintetében jelentőséget, amelyek inkább általános művelődési, művelődés-, művészet- és irodalomkritikai s rövid, publicisztikus hangnemű elméleti írásokat hoztak, mint tisztán szépirodalmat. Ezek viszont — mindössze egykettő — eszmei fajsúlyukkal, céltudatosságukkal, irányultságukkal a kor egész sajtójából kitűntek. Kivált a tekintetben, hogy valóban a liberális demokrata művelődés kérdéseire koncentráltak. S ha Gyulai szükségesnek vélte is liberális Budapesti Szemléje irodalmi részében a kiegyezést, a felnövő nemzedékek legfontosabb képviselői — jöllehet többségükben kiegyezés-pártiak voltak — György Aladártól Endrődi Sándorig, Reviczkytól Péterfyig, abban jórészt egyikek voltak, hogy a kormány és 48-as ellenzéke kiegyezéssel vitáját mellékesnek tartották a liberális művelődés- és társadalomkritika fontosságával szemben. Ők inkább a társadalmi renddel és a birtokosi művelődésszemlélettel és művelődéspolitikával, mint a pártokkal szemben voltak ellenzékiek.

A kiegyezés első harmadfél évtizedének magyar újságírása, főleg a legszélesebben értett művelődési rovataiban és lapjaiban, a politikai-eszmei területek gyengesége, beszűkülése ellenére, föl tudott nevelni — természetesen a külföldi sajtóval együtt — egy olyan nemzedéket, amely a 90-es években, midőn az addigi keretek mind gazdasági, mind társadalmi, mind művelődési tekintetben szűknek bizonyultak, képes volt magát fölszerelni úgy a kellő eszmékkel, hogy a polgári áttöréshez új típusú sajtót bírt teremteni. Részint a régi, kilúgozott liberális eszméknek adta vissza eredeti töltésüket, részint radikális, gyakran szocialisztikus beütésű új elemekkel töltötte őket fel. A kiegyezés problémája ugyan továbbra is a középpontban maradt, de most immár nemcsak osztoznia, de igen gyakran háttérbe is kellett szorulnia e középonti helyen a liberális társadalomformálás problémáival szemben. Jellemző mindenesetre, s a kontinuitás bizonyítéka, hogy ez új sajtóban, ez új korszakban, ez új küzdelemben nemcsak megmaradt, de még nőtt is a tárca s az általános művelődési rész szerepe.

8. Mindaz, amit eddig elmondtunk, voltaképp magában foglalja s magyarázza egyrészt azt, mért került a kiegyezés kérdése a politikai sajtó középpontjába, másrészt azt, mért helyezkedik el mind az egyházas, mind az egyéb jobboldali (pl. antiszemita) sajtó, mind pedig az induló szocialisztikus-munkásmozgalmi újságírás e központi magot körülvevő szélterületeken. De magyarázza azt is, hogy a vidéki sajtó az alapkérdés, a liberális polgárosodás tekintetében miért vágott, igaz, csak egy-egy rövid időre, a fővárosinak elébe. Az ugyanis a magyar sajtóviszonyokra, s természetesen a magyar társadalmi-politikai-művelődési viszonyokra is rendkívül jellemző e korban, hogy egy-egy vidéki város időlegesen erős vonzású és sugárzású regionális központtá tud még emelkedni. Persze, szinte mindig csak igen rövid távra. Olyan gyors fodrozású hullámmozgás volt ez többnyire, amely nem utolsósorban attól függött, hogy a főváros vonzása és kisugárzása mennyire engedett meg vagy akadályozott, vagy éppen segített elő egy-egy vidéki gócban átmenetien saját arculatú polgáris gazdasági-művelődési föllendülést és koncentrációkat. Az erős központtal rendelkező agrár-iparosodó országokra jellemző jelenség ez, mely többnyire az iparosodás méreteinek jellegétől és fokától függ; az Elbától keletre fekvő német területek s a Párizstól délre fekvő franciák rokon, bár egymással némileg ellentétes folyamatokat is mutatnak föl e tekintetben. Jellemző módon az agrár-indusztriális-merkantil központoknak különösen erős szerep jutott e vonatkozásban (Nagyvárad, Arad, Temesvár, Debrecen; kisebb, bár hagyományoktól is támogatott példa viszont Győr, Pécs, Kassa, ill. a náluk mindkét tekintetben erősebb Kolozsvár). A kiegyezési korszak végére — különösen az Alföld széli városokat illetően — a vidéki sajtó elég életképesnek mutatkozott, országos mércével mérve is — fejlődése az első világháború következményeivel azonban megszakadt, ill. egészen más viszonyok közt folytatódott.